

Bevezető

1. Mit tartalmaz a szótár?

A most közreadott gyűjtemény 300 közkeletű, népies, nyelvjárási, bizalmas vagy éppen a mai nyelvhasználatra jellemző szleneges magyar szólásmondás eredetmagyarázatát, kultúrtörténeti hátterét tartalmazza. Amikor olyan mondásokat hallunk, olvassunk, hogy *Egyszer volt Budán kutyavásár, Nem hajt a tatár, Hiba van a kréta körül, Sok az eszkimó, kevés a fóka* vagy *Nyelvében él a nemzet*, azok jelentését többnyire értjük, azt azonban már kevésbé tudjuk, hogyan kapták átvitt értelmüket, milyen szemléleti, nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, szokástörténeti háttér alapján alakultak ki bennük a mára már gyakran elhomályosult képek. A kötetben olyan jellemzően magyar pragmatikus helyzetmondatok, konvencionális szójárások, szállóigék, közmondások – összefoglaló szóval szólásmondások – kerültek górcső alá, amelyeknek többé-kevésbé elfogadott vagy elfogadhatónak látszó eredetmagyarázata van. Mivel tehát kifejezett célunk a magyar szólásmondások eredetének bemutatása volt, számos az európai kultúrkörből nyelvünkbe bekerült érdekes görög–római mitológiai (*Amit szabad Jupiternek, nem szabad azt a kisökörnek*), bibliai (*Szemet szemért, fogat fogért*), történelmi (*A kocka el van vetve*), irodalmi (*Hol van már a tavalyi hó?*) kifejezés e gyűjteményben nem szerepel. Kivételet képeznek az olyan nemzetközi szólásmondások, amelyeknek van valamilyen kifejezetten magyar vonatkozása (például szerepelnek első magyar szólásmondásgyűjteményeinkben, mint az *Angyal repül/száll (el) a ház fölött* kifejezés, vagy elterjedésükhöz magyar művészeti – elsősorban irodalmi – alkotások is hozzájárultak, ahogy ez történt például az *Amilyen az anya, olyan a lánya* kifejezés esetében).

2. A szótár felépítése

2.1. A címszavak

A szótárban a szócikkbokrok a szólásmondások címszava (hívószava, vezérszava) köré szerveződnek, amelyek betűrendben követik egymást.

Címszónak általában a szólásmondásokban található első főnevet vagy egyéb névszói elemet tekintettük. Például a *Láttam én már karón varjút* szólásmondás a KARÓ, a *Majd visszaveri azt Ludas Matyi!* [*Háromszor veri ezt (kenden) Ludas Matyi vissza!*] szólásmondás pedig a LUDAS címszó alatt található. Ha valamely megfontolásból ez az általános elv nem érvényesül, utalással élünk. Főnév vagy névszó hiányában a kifejezés címszava az ige. Így tehát az *Ezt faggyúzd meg!* szólásmondás a MEGFAGGYÚZ címszó alatt keresendő.

Az utalások mindig a → utalójellel történnek. *Kötve hiszem!*
→ HISZ

A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **GYEREK [GYERMEK]**.

2.2. A szólásmondások szótári alakja

A vizsgált és vastagon szedett szólásmondást az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlibesebb alakban adjuk meg. Mivel a szólásmondások lényegük-ből fakadóan mikrodialógusok részei, nem mindig könnyű egységes szótári alakjuk meghatározása. Ilyenkor a leggyakrabban használatos alakok feltüntetésére törekedtünk: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére!* *Orrod tőle fokhagymás.* A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe illeszthető, de tetzés szerint el is hagyható elemek: *A (nemzetközi) helyzet fokozódik.* Ugyanazon címszóhoz tartozó több szólásmondás esetén a kezdő pozícióban lévő zárójeles alakokat a betűrend szempontjából nem vettük figyelembe. A kifejezésekben szereplő egyszerű szóváltozatokat virgula választja el egymástól, a szerkezeti változatok pedig szögletes zárójelbe kerültek: *Angyal repül/száll (el) a ház fölött [fölöttünk v. a szobában v. a szobán keresztül].*

A szólásmondás szótári alakja után következnek a rá vonatkozó és zárójelben dőlt betűs rövidítésekkel megadott kiegészítő információk. Ezek a semleges, köznyelvi használattól eltérő stílus- és használati kört jelző lexikai minősítésekre vonatkoznak: (*biz*) = bizalmas, (*nép*) = népies, (*gúny*) = gúnyos, (*pej*) = pejoratív, (*rég*) = régies, (*táj*) = tájjellegű, (*tréf*) = tréfás, (*vál*) = választékos. A *Rövidítések, jelek* című részben felsorolt és meghatározott lexikai minősítések kialakításában az általános szótárírási gyakorlatot alkalmaztuk.

2.3. A jelentésmagyarázatok

A szólásmondás szótári alakja után következik annak minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatokat is tartalmazó metanyelvi értelmezése, jelentésmagyarázata. Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a); b); c) stb. jelöléssel különítettük el. A jelentésmagyarázatok elsődleges forrása a *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomkörü mutatóval* (Bárdosi, 2012a) és a *Szólások és közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* (Bárdosi, 2015) volt. Ha az adott kifejezés nem szerepelt e szótárakban, új definíciót alkottunk, szükség esetén megbízható lexikográfiai források bevonásával.

Megjegyzendő, hogy a szólásmondások jelentését, parafrázisát nem lehet a szokásos módon úgy megadni, mint például a *hűbelebalázs módjára* szólás esetében, amelyet – persze a szükséges jelentéstani többletek hangsúlyozásával – viszonylag egyszerűen meghatározhatunk ily módon: ‘elhamarkodottan, hebehurgyán, kellő megfontolás nélkül, a várható (kellemetlen) következményekkel nem számolva (tesz vmit)’. A *Kár a benzinért! A vér nem válik vízzé* típusú kifejezések általában adott beszédhelyzetben, azzal kapcsolatos válaszként, annak értékeléseként hangzanak el, tehát mindig a beszélő álláspontját, a beszédhelyzetet tükrözik. Ilyen esetben a teljes metanyelvi értelmezés kapcsos { } zárójelbe került: *Kár a benzinért!* {lebeszélés, leintés kifejezése: nem érdemes, nem éri meg a fáradságot, hiábavaló az

igyekezet}; *A vér nem válik vízzé.* a) {mindenki inkább a rokonihoz húz, mint idegenekhez}; b) {senki sem tagadhatja meg az alaptermészetét}.

2.4. Az eredetmagyarázatok

Amellett, hogy a szótárban részletes és megbízható információt adunk a benne szereplő kifejezések alakjáról és jelentéséről, legfőbb célunk az volt, hogy körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján leírjuk azon szólásmondások keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a kifejezés eredete is homályban marad előttük. A • jellel bevezetett eredetmagyarázatok forrása jellemzően Bárdosi Vilmos *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár* című, 2015-ben a Tinta Könyvkiadónál megjelent műve volt. A magyarázatok után kapsos zárójelben {FESz} rövidítéssel megadott hivatkozások e mű oldalszámaira vonatkoznak, ahol az érdeklődő olvasó részletes szakirodalmi adatokat is talál. Ha az eredetmagyarázat után nem szerepel a {FESz} rövidítés, az arra utal, hogy a FESz-ben még nem tárgyalt, új szólásmondásról van szó.

Az eredetmagyarázatok nagy része a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján megoldottnak tekinthető. Itt elsősorban a mindennapos megfigyelésekből vagy a közös európai kultúrkincsből (Biblia, mitológia, történelem, irodalom) származó szólásmondásokra kell gondolni. Akadnak ugyanakkor nyelvünkben szép számmal olyan elemek is, amelyeknek még koránt sincs megnyugtató, végleges megfejtése (*Hátrább az agarakkal! Csipiszt az orrodra! Hátrakötöm a sarkad! Ő se(m) jobb/különb a Deákné vásznánál.*), mert ezek gyakran olyan, mára már teljesen elhomályosult szemléletet, képet tükröznek, amely csak különféle föltevések megfogalmazását teszi lehetővé. Ezek a szólásmondások így bizonytalan vagy tisztázatlan

eredetűnek minősülnek, amelyek esetében a különféle vélemények ✧ jellel különülnek el egymástól.

2.5. A mutatók

Az első mutató a szótári részben előforduló összes szólásmondást tartalmazza azok első alkotóeleme szerinti betűrendes elrendezésben és utalással arra a címszóra, amely alatt az adott kifejezés szerepel. Pl.: *Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé.* →

HENCIDA.

A második mutató a szólásmondások eredetük szerinti mutatója. Ez arra vonatkozólag nyújt segítséget, hogy a vizsgált kifejezések eredete milyen területekre vezethető vissza. Az eredet szerinti tematikus besorolás többnyire egyértelmű (pl. általános megfigyelés, irodalom, népszokás, sport, történelem stb.). Egy-egy kifejezés azonban esetenként két vagy több témakörben is szerepelhet, különösen akkor, ha az eredetmagyarázatot illetően még nincs véglegesen kialakult álláspont. Ilyen például a *Hátravan még a feketeleves!* kifejezés, amelynek forrása egyes vélemények szerint az adomák világa, mások viszont úgy gondolják, hogy a konyha és szakácsmesterség területéről származik. A mutató egy-egy témakörébe tartozó szólásmondások az első szavuk szerinti betűrendben követik egymást. A vonatkozó részletes magyarázatok a szótári részben a → jel után álló szónál található.